

Jan Mukařovský ke koncepčním otázkám výuky literatury

Andrea Králíková

Filozofická fakulta Univerzity Karlovy, Ústav české literatury a komparatistiky
andrea.kralikova@ff.cuni.cz

Článek Jana Mukařovského *Poetika jako základ literární výchovy na střední škole* byl poprvé publikován v roce 1943 v časopisu *Střední škola* a v tomto znění jej také přetiskujeme.¹ *Střední škola*, časopis pro středoškolskou pedagogiku a didaktiku, vycházel v letech 1921–1948 jako pedagogická část *Věstníku českých profesorů*, listu Ústředního spolku českých profesorů v Praze.² Odpovědným redaktorem časopisu byl v roce 1943 Josef Lomský, v redakčním okruhu jsou uvedeni dr. Josef Kunský, Josef Lomský a dr. Rudolf Schams. Jan Mukařovský do *Střední školy* přispíval již od dvacátých let: ve druhém ročníku (1921/1922) byla otištěna jeho recenze Bujňákovy a Menšíkovy *Slovenské poetiky*,³ v polovině dvacátých let zde uveřejnil články k výuce mateřského jazyka na francouzských školách. Do časopisu přispíval například i Bohuslav Havránek, s nímž se Mukařovský v roce 1942 editorsky spolupodílel na uspořádání svazku *Čtení o jazyce a poezii* a jenž byl předtím rovněž jeho kolegou při pedagogickém působení na gymnáziu v Truhlářské ulici v Praze, kde Mukařovský vyučoval v letech 1925–1928.⁴

Stať *Poetika jako základ literární výchovy na střední škole* byla v daném čísle *Střední školy* uveřejněna vedle textů s tematikou filmu ve výuce, za všechny uvedme *Film jako vyučovací pomůcka* (František Ledvinka) nebo *Film v dějepisném vyučování* (Josef Lomský). Ústřední rubriku čísla tvořily Příspěvky k metodice vyučování jazyku německému,⁵ mezi uveřejněné články v této sekci se zařadily např. stati propojující výuku

- 1 Článek pak vyšel ještě v roce 1947 (Trnava, Fr. Urbánek a spol.) ve slovenštině v překladu Nory Beniakové a následně i v letech 1948–1949 v časopisu *Štěpnice* 2, č. 1 a 6/7, s. 6–12 a 97–103; podle F. Podhajského (2009) však s úpravami a dodatkem poplatnými době.
- 2 *Střední škola* vycházela nejprve jako součást *Věstníku*, od roč. 28 se osamostatnila, proto je v některých bibliografických záznamech uváděno dvojí značení 1 (28), a to jak ročníku časopisu *Střední škola*, tak *Věstníku*.
- 3 *Střední škola* 2 (29), č. 2, s. 83–85 (Pavol Bujňák — Jan Menšík: *Slovenská poetika*. Štátné nakladatelstvo, Praha 1921).
- 4 Dle informací uvedených ve *Slovníku českých spisovatelů* po roce 1945, heslo Jan Mukařovský (autorky hesla Marie Kubínová a Ludmila Lantová, aktualizace Kateřina Bláhová) <<http://www.slovníkeskeliteratury.cz/showContent.jsp?docId=518&hl=muka-%C5%99ovsk%C3%BD+> > [2. 10. 2023].
- 5 Zjevně vlivem protektorátní situace v časopise často figuruje téma německého jazyka, historie atd. — srov. i níže.

literatury a jazyka *Jak probírat básně* (Karel Hikl, Jaroslav Jahnů) a *Jak překládání podporuje naučení cizí řeči* (František Hlaváč). Časopis doplňovaly rubriky organizačního charakteru („Menší články“, např. *Organizace sběru léčivých rostlin a její význam pedagogický*, *Letošní přijímací zkoušky do prim*) a část Poznámky a zprávy (např. *Cesty sebevzdělávání*, *Normalizace názvosloví učebnic*, *O spolupráci zpěvu a mateřského jazyka*). Za podnětný příspěvek k tehdejší, ale i současné didaktické diskusi, a za jistý doplněk k Mukařovského článku věnovanému poetice, lze v tomto čísle považovat zejména stat *Jak probírat literární dějiny* od Štěpána Zapletala. O tom, že se v didaktice literatury opakují otázky, které do současnosti zůstaly nevyřešeny a které se týkají sporu mezi mírou zastoupení literární historie a literární výuky založené na práci s několika málo vybranými reprezentativními texty, svědčí např. následující citace ze Zapletova článku: „Způsob výuky literárního dějepisu na českých školách bude tedy zásadně asi tento: Souvislé literární dějiny učitel vůbec nepřednáší. Veškerou svou práci soustředí na přiblížení velikosti a významu osobností německého kulturního života a na díla typická pro německou krajinu a povahu německého obyvatelstva. Vedoucí metodickou snahou bude, aby řekl co možná nejvíce vhodnými ukázkami, z nichž se žák všeho poučení musí dopracovat sám, ovšem za vedení učitele. Své vlastní poznámky omezí na minimum a ilustruje je bohatým názorovým materiálem“ (Zapletal 1943, s. 142). Zapletal se vyjadřuje k dilematu rozvržení výuky literatury, které se dnes rekurentně objevuje v mnohých debatách o pojetí výuky literatury. Shrnuje do jednoduché otázky: Má být více zastoupen text, nebo kontext? Ani dnes se učitelé často nechtějí vzdát vytváření iluzorního příběhu literatury. Znamená to, že se v koncepcích výuky literatury nemůžeme nebo neumíme posunout k jinak směřovaným debatám, nebo že se výuka literatury téměř nemění, ačkoli se podstatně proměňují kontexty, do nichž vstupuje, a materiál, s nímž pracuje?

Hlavním důvodem, proč jsme se v této rubrice rozhodli zařadit právě text Jana Mukařovského, je jeho (ne)prekvapivá aktuálnost a nadčasovost. Článek je nadčasový nejen tím, jakou koncepcí výuky literatury implicitně navrhuje, ale mnohem více tím, jaké problémy soudobé (rozuměj tehdejší i dnešní) výuky pojmenovává. Cílem Mukařovského článku bylo jednak uvést principy strukturalistické poetiky do pedagogického kontextu, jednak popsat relevanci poetiky pro koncepcí výuky literatury a vzdělávání vůbec. První cíl patrně souvisí s přesvědčením členů Pražského lingvistického kroužku, že vzdělávání je jednou z oblastí, již by měli svou činností také rozvíjet a o níž by měli pečovat. V *Tezích Pražského lingvistického kroužku* (zveřejněných na 1. sjezdu slovanských filologů v Praze v roce 1929; Čermák 2012, s. 739–741) se lze dočíst, že Sekce III. byla věnována otázkám výuky. Tato část, nazvaná Užití nových směrů lingvistických na školách středních (a. Při vyučování jazyku mateřskému, b. Při vyučování jazykům slovanským) se soustředí na otázku, jakou roli má funkční lingvistika zastávat v kontextu výuky. Faktem je, že ač problematika vzdělávání evidentně byla pro Pražský lingvistický kroužek zásadní, v *Tezích* samotných se o výuce literatury nic nedočteme. Z komplexního pojetí jazyka a literatury jeho členů lze nicméně usuzovat, že výuka jazyka úzce souvisí s literaturou a vice versa. Dosud však nemáme k dispozici mnoho odborné literatury, která by zhodnotila Mukařovského publikační i jinou aktivitu ve vztahu k výuce literatury.⁶ Velmi žádoucí by byla ze-

6 Lze odkázat pouze na dílčí práce, např. na článek F. Podhajského (2009).

jména souhrnná práce, která by se detailně zabývala případnou didaktickou činností literárních vědců Pražské školy a shromáždila by jejich odborné texty dotýkající se nějakým způsobem problematiky výuky literatury.

Článek *Poetika jako základ literární výchovy na střední škole* můžeme číst také jako aplikaci Mukařovského odborných tezí ze studie *Záměrnost a nezáměrnost v umění* do oblasti didaktiky, a jako takový může sloužit jako příklad par excellence rozvíjení dialogu mezi oborem a jeho praktickou aplikací. Přednášku *Záměrnost a nezáměrnost v umění* proslovil Mukařovský v Pražském lingvistickém kroužku v květnu 1943 (viz např. Sládek 2018, s. 794), tedy v roce vydání článku *Poetika jako základ literární výchovy na střední škole*. Oba texty vykazují styčné momenty a korelace, a z toho usuzují, že svou odbornou literárněvědnou práci Mukařovský nikterak neizoloval od uvažování praktického. V didakticky orientovaném článku v podstatě seznamuje pedagogickou veřejnost i s aktuálním stavem bádání: „Současné se vzrůstem porozumění pro uměleckou kulturu rozvíjela se [...] i vědecká teorie umění, zejména právě teorie umění básnického, poetika, jež dospěla k pojetí básnického díla jakožto složité výstavby (struktury), vybudované na vzájemných vztazích složek. Tím bylo definitivně odstraněno i starobylé rozlišování ‚formy‘ a ‚obsahu‘: všechny složky díla osvědčily se zároveň a nerozdílně i nositeli tvaru (tedy ‚formou‘), i činiteli významovými (tedy ‚obsahem‘), a celé dílo se zjevilo jako složitá souhra sil, jejichž vztahy se proměňují v čase“ (Mukařovský 1943, s. 205; viz zde s. 173).

Naopak závěr *Záměrnosti a nezáměrnosti* lze — viděno i současnou optikou rozborů maturitních děl — recipročně chápat také jako apel do učitelských řad: „Skutečně strukturální rozbor uměleckého díla je proto sémantický, sémantický rozbor týká se všech složek díla ‚obsahových‘ i ‚formálních‘. Nesmí však přihlížet jen k síle, která jednotlivé složky díla jednotí v celkový smysl, nýbrž i k opačné, té, která směřuje k porušení jednoty celkového smyslu. Sémantický rozbor tedy není synonymní s rozbohem formálním, třebaže i on zabývá se vnitřní výstavbou díla, nikoli tím, co je vně díla: psychickými předpoklady, z nichž dílo vzešlo (dispozice autorovy, struktura jeho osobnosti, zážitek). Při vši své objektivnosti, nepsychologičnosti je však sémantický rozbor schopen navázat mnohem bezprostřednější spojení s psychologickým zkoumáním než rozbor ‚obsahový‘ nebo ‚formální‘“ (Mukařovský 2000 [1943], s. 388).

Mukařovský v článku uvažuje o „pedagogických úkolech“ poetiky a pojmenovává vztah poetiky a pedagogiky: popisuje, jakým způsobem se poetika může podílet na rozvoji žákovy osobnosti. Poetika pro něj představuje zobecněnou cestu, jak přistupovat nejen k vnímání jakékoli umělecké tvorby, ale i způsob („techniku“) myšlení obecně. Je patrné, že akcentovaná pozice vnímatele v *Záměrnosti* má zde rezonanci v podobě žáka a jeho osobnosti. Mukařovský dále zdůrazňuje provázanost jazyka a literatury, upozorňuje na možnost skrze poetiku učit „porozumění pro mnohoznačnost slova vůči skutečnosti“ (Mukařovský 1943, s. 207; viz zde s. 175), poukazuje na vztah poetiky, lingvistiky i jiných disciplín.

Vedle toho autor pojmenovává několik rysů poetiky ve vyučování. Některé jsou přitom charakteristické i pro dnešní výuku, např. poukazuje na izolovanost poetiky od výuky literární historie i literárního vyučování jako celku. Tím se obnažuje problém, na který se naráží dodnes, a sice že někteří pedagogové chápou poetiku či literární teorii pouze jako izolovaný výčet pojmů, tedy „nutné zlo“, které je třeba zprostředkovat, než se (konečně!) dojde k „samotné“ literatuře, aniž by v literární

teorii a jejich pojmech viděli nástroj, možnost pro osvojování určitých zobecnitelných principů, jež jsou využitelné (resp. žáci je mohou využít) i v jiných oblastech. Mukařovský také píše: „[...] nehodláme [se] pokoušet o didaktický receptář, který by bylo lze přímo a mechanicky aplikovat“ (ibid., s. 208; viz zde s. 175). Tato slova mají dosah pro reflexi oborové didaktiky samotné a pro způsob vzdělávání budoucích učitelů.

Prostřednictvím článku tedy nejenže nahlížíme do situace ve výuce literatury čtyřicátých let, ale jsou nasvíceny i současné úvahy o tom, jakou roli má mít vzdělávání v literatuře. Aby se český jazyk a literatura jako předmět udržel v centru kurikula a zůstal předmětem maturitním, bude nutné i nadále vést podstatné diskuse o přehodnocování jeho stávající podoby a cílů, a tato potřeba nutně staví teorii literatury znovu a znovu do centra zájmu jako možnou metodologickou základnu. Nejde jen o to, „co se má učit“, ale především o otázky konceptuálního charakteru, tedy jakým způsobem k učení literatury a k vzdělávání budoucích učitelů smysluplně přistupovat.

LITERATURA

Čermák, Petr: *Pražský lingvistický kroužek v dokumentech*. Academia, Praha 2012.

Mukařovský, Jan: Vyučování jazyku mateřskému na školách francouzských a o potřebě jeho reformy na školách našich. *Střední škola* 5 (32), 1924–1925, č. 1–5, s. 17–23, 49–60, 129–137, 219–225, 262–265.

Mukařovský, Jan: Poetika jako základ literární výchovy na střední škole. *Střední škola* 23 (50), 1942/1943, č. 5, s. 205–215.

Mukařovský, Jan: *Poetika na střední škole*, přel. Nora Beniaková. Fr. Urbánek a spol., Trnava 1947.

Mukařovský, Jan: Poetika jako základ literární výchovy na střední škole (dnes gymnasiu).

Štěpnice 2, 1948–1949, č. 1 a 6/7, s. 6–12 a 97–103.

Mukařovský, Jan: Záměrnost a nezáměrnost v umění. In týž: *Studie I*. Host, Brno 2000 [1943], s. 353–388.

Podhajský, F. A.: Mukařovský ke středoškolské výuce češtiny. *Bohemica Litteraria* 12, 2009, č. 1–2, s. 97–116.

Sládek, Ondřej: Záměrnost a nezáměrnost. In týž a kol.: *Slovník literárněvědného strukturalismu*. Host, Brno 2018, s. 794–797.

Zapletal, Štěpán: Jak probírali literární dějiny. *Střední škola* 23 (50), 1942/1943, č. 5, s. 140.